

KAFKASYA'DA İSLAM MEDENİYETİ
MİLLETLERARASI SEMPOZYUMU TEBLİĞLERİ
BAKÜ-AZERBAJCAN, 9-11 ARALIK 1998

ISLAMIC CIVILISATION IN CAUCASIA
PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL SYMPOSIUM
BAKU-AZERBAIJAN, 9-11 DECEMBER 1998

Edited by

Rafiq Aliyev

Halil Bal

**IRCICA ve Azerbaycan İlimler
Akademisi tarafından ortaklaşa
düzenlenmiştir**

**Organised jointly by IRCICA and
Azerbaijan Academy of Sciences**

HISTORY OF MUSLIM NATIONS SERIES No: 5

ISBN: 92-9063-104-X

© Copyright IRCICA, 2000

Hazırlayanlar: Birinci Bölüm: Rafiq Aliyev / İkinci Bölüm: Halil Bal

Dizgi ve sayfa düzeni: Acar Tanlak

Kapak: Hatice Polat

Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü
Barbaros Bulvarı, Beşiktaş, İstanbul

P.K. 24, Beşiktaş - İstanbul

Telefon: (00 90) 212 259 17 42

Fax: (00 90) 212 258 43 65

e-mail: ircica@superonline.com

web-site: <http://ircica.org>

Kafkasya'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu (9-11 Aralık 1998: Bakti)

Kafkasya'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri= Islamic Civilisation in
Caucasia Proceedings of the International Symposium / prepared by Rafiq Aliyev and Halil Bal.-
İstanbul: IRCICA, 2000.

xl, 257 p.; 24.5 cm.- (History of Muslim Nations Series; No. 5)

ISBN: 92-9063-104-X

1. Civilisation, Islamic-Caucasia. I. Aliyev, Rafiq (prep.) II. Bal, Halil (prep.) III. Title. IV.
(Series).

947.9

Bu kitapta yer alan makalelerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Baskı/Printed at: Yıldız Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş.,- İstanbul

1905-1917 RUSYA MÜSLÜMAN KONGRELERİNE AZERBAJCAN AYDINLARININ KATKILARI

Nadir Devlet*

Rusya Müslümanlarının Birinci Toplantısı (15 Ağustos 1905):

8 Nisan 1905'te Petersburg'ta alınan gizli karar ve yapılan davetler neticesinde Ağustos ayının 10'una doğru Mekerce Fuarına (Nijni Novgorod Panayırına)¹ ülkenin çeşitli bölgelerinden temsilciler akmaya başladı. Bunlar arasında Türk burjuvazisinin siyasî ve sosyal hayatında sivrilmiş şahıslar ve din adamları da vardı. Bu şahıslar Kırım, Kafkasya, İdil-Ural, Türkistan, Sibir v.b. yerlerden geldiler. Kongreye katılmak maksadı ile Bakü'den Ali Merdan Topçubaşı, Kırım'dan İsmail Gaspıralı, Kazan'dan Seyid Gerey Alk(in), Yusuf Akçura, Fatih Kerimî; ulemeden Kadı Abdürreşid İbrahim, Musa Carullah Bigi(yev), Abdullah Apanay; zenginlerden Troisk'dan Veli Yauş(ev), Orenburg'dan Zakir Remi(ev), Ahmed ve Gani Hüseyin(ov) biraderler; eski subaylardan ve arazi sahiplerinden Kutlukay Mirza Tevkil(ev), Şah Haydar Sırtlan(ov), Selingerey Cantüre gibi mühim şahıslar da Mekerce Fuarına gelmişlerdi.²

İlk olarak 8 Ağustos 1905'te Nijni Novgorod valisinden toplantı için izin istendi. Vali, örfî idareyi bahane ederek, kongreye izin vermedi (Nijni Novgorod'da o sırada ihtilalci hareketlerden korumak için sıkıyönetim ilân edilmişti). 12 Ağustos'ta gizli sosyal demokrat partisinin üyesi gençler bir toplantı yaparak Türklere demokrasi gerektiği fikrini ileri sürdüler.³ 13 Ağustos

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü

1 "Mekerce Yerminkesi" (Nijni Novgorod Panayırı): Rusya Müslümanlarının ticaret faaliyetlerinde çok mühim bir yer tutmakta idi. Burası, vaktiyle Kazan Hanlığı'nın son zamanlarında, Ruslar tarafından Kazan'a rekabet için kurulmuş bir panayırdı. Önceleri Kazan'a yakın Makaryev Manastırı yanında yapılan panayır, sonraları Nijni Novgorod'a nakledilmiş, fakat eski adını muhafaza etmiştir. Rusya'nın doğu memleketleriyle ticaretinde çok mühim bir rol oynayan bu manastırda Rusya ve hatta Avrupa'dan gelen tüccarlarla Sibir, Türkistan, Kafkas ve İran'dan gelen tüccarlar alış-veriş yaparlardı. Her yıl Temmuz ortalarından Ağustos sonuna kadar devam eden bu panayıra Rusya'nın her tarafından Müslüman tüccarlar da geldiği için burası aynı zamanda şahsî temaslar, fikir alış-verişine de yol açardı. Kalabalık bir heyeti burada toplamak mümkün olduğu gibi, kongreye izin verilmediği takdirde de, bir araya gelme imkanı bulunacağı kongre düzenleyicileri tarafından düşünülmüştü.

2 Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri", *DTCFD*, cilt XXIV, Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1966, s. 135; A. B. Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara 1988, s. 176.

3 Tatar sosyal demokratlarının liderliğini Ayaz İshaki (İdilli) yapmakta olup, onunla birlikte Fuat Tuktar(ov), Şakir Muhammedyar(ov), (bu üç şahıs sonradan sosyal-revolüsyoner diye adlandırılırsalar da, aslında sosyal-

1905'te Molla Ali Yauş(ev) "Germania" lokantasında Bakü'lü misafirlerin şerefine bir ziyafet verdi. Misafirler arasında Şemsi Esadulla(yev), Haşim Vezir(ov), Ali Merdan Topçubaşı, Ebusuud Ahtem, İsmail Gaspıralı, Takizade Safar gibi isim yapmış 25 kadar şahıs vardı. Bu toplu yemek siyasî bir miting havasını aldı. İ. Gaspıralı, Ali Merdan ve Abdürreşid İbrahim nutuk söylediler. Ziyafette validen tekrar izin istenmesine karar verildi. 14 Ağustos'ta Ebusuud Ahtem(ov)'un valiye müracaatı yine reddedildi. Bazı gençler bunun üzerine protesto yürüyüşü yapma teklifinde bulunmuşlarsa da, Abdürreşid İbrahim'in bir gemi kiralayarak, kongreyi gezinti esnasında düzenleme teklifi uygun görüldü. Ancak belli başlı şahıslara davetiye yollandı (talebeler çağrılmadı), fakat davetsiz gelenleri de toplantıya kabul etmeme kararı alındı.

15 (28) Ağustos 1905'te saat 9 sularında Mekerce Fuarı için toplanmış olan davetliler "Gustav Struve" adlı gemide toplanmağa başladılar. Nijni Novgorod valisine gezinti için müracaat edilmemiş olmasına rağmen Rus polisi gizli siyasî bölümü Ohranka'nın bundan haberi olduğu muhakkaktı. Dolayısıyla gemi belirtilen saatten daha önce hareket ettirildi⁴. Başka bir fikre göre ise,⁵ kongreye Ayaz İshakî ve arkadaşlarından müteşekkil "solcuların" katılmasını önlemek için böyle erken hareket edilmişse de, adı geçen grup bir motorla gemiye yetiştiler ve kongrede sukûtu muhafaza etmek şartıyla gemiye kabul edildiler. Gemi, Oka nehri üzerinde limandan bir mil kadar uzaklaşınca, Kafkasötesi (Transkafkasya) imamı Şakir Sadık Rahmankul Kur'ân-ı Kerim okuyarak toplantıyı açtı. Toplantının başkanlığına *Tercüman* gazetesinin sahibi Kırımli İsmail Gaspıralı seçildi. Sonra *İptida*, *Hayat* ve *Kaspi* gazetelerinin sahibi Azeri Ali Merdan Topçubaşı uzun bir konuşma yaptı⁶. Daha sonra Ebusuud Ahtem (Ufa) ve İ. Gaspıralı birer konuşma yaptılar. Toplantıda esas olarak Müslümanların menfaatini korumak için bir birlik (ittifak) kurulması icap ettiği

---

milliyetçi idiler) Seyfeddin(ov), Hüseyin Yamaş(ev) ve hanımı (sonradan ikisi sosyal demokratlar safına geçtiler) bu gruba teşkil ediyordu.

⁴ M. C. Bigi, *Islahat Esasları*, Petrograd 1917, s. 168.

⁵ A. N. Kurat, "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri", *DTCFD*, cilt XXIV, Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1966, s. 135.

⁶ Ali Merdan Topçubaşı'nın konuşmasından bir bölüm:

"Ey müminler, ey karındaşlar, ben bugün o kadar memnun oldum ki, şu memnuniyetimi hiç bir lisanla tarif edemem ve şu günü hiç bir vakit hatırımdan çıkaramam. şu günün bundan sonra umum Rusya Müslümanları için her sene millî bayram olacağı şüphesizdir". "...Biz Türk balaları (çocukları) aslımız bir, neslimiz bir, dinimiz birdir. Mağripten (batı) maşrika (doğu) kadar bizim babalarımızın mülkü idi. Babalarımız o kadar kahraman bir millet oldukları halde, şu gün Kafkasya dağlarında, Kırım'ın bağlarında, Kazan'ın kırlarında, ta babamızın mülkü olan öz vatanımızda, öz (kendi) toprağımızda, öz ihtiyaçlarımızı danışmağa (konuşmağa, görüşmeğe) ihtiyarımız (imkanımız) kalmadı. Şükürler olsun Hüdaya, şu kadar mekrlerine (hilelerine) gadrlarına (zulmlerine) bakmayıp, sular üzerinde yüreklerimizi açıp, birbirimizi ruberu (yüzyüze) görüp, kucaklaşıp, sevişmeye bugün muvaffak olduk. İndi artık ben katiyen eminim: bundan sonra eğer bize sular üzerinde danışmağa vakit vermezlerse göklere çıkarız, yıldızlar üzerinde yer buluruz, yine şu günkü bayramı icra ederiz."

fikri üstünlük kazandı. 120'den ziyade (20 kadarını talebeler teşkil ediyordu) kişinin katıldığı bu gemi gezintisinde Rusya Müslümanları 16 şubeye bölünerek, her şube merkezden gelen talimata göre faaliyet gösterecekti. Alınan kararların zabıt müsveddesini, limana yaklaşıldığında, polisin eline düşmek korkusuyla kimse yanına almak istemeyince, Abdürreşid İbrahim onu da muhafaza etmeyi yükledi. Toplantıya katılanlar hakkında polis tarafından herhangi bir takibat açılmaması üzerinedir ki, gemi gezintisine katılmayanlar üzüntülerini belirtmişler, hatta Âlimcan Barudî de vapuru kaçırdığı için toplantıya katılmadığını söylemek zorunda kalmıştı. Büyük bir temkinle yapılmış olan Müslümanların bu ilk toplantısı, büyük bir siyasî faaliyet olarak değerlendirilmese de Türkler arasında çok müspet tesirler bırakmıştı. Zira bu, herhangi siyasî bilgi, tecrübe ve basın desteğinden yoksun bir topluluk için her şeye rağmen başarılı bir adımdı. Mekerce Fuarında yapılması gerektiği halde, izin alınmadığı için gezinti esnasında "Gustav Struve" gemisinde yapılan toplantı, Rusya'nın belli başlı şehirlerinde de müspet karşılanmış ve organizasyonu yapanlara bir hayli tebrik telgrafi yollanmıştı⁷. "Rusya Müslümanlarının toplantısı" burada temsil edilen zümreler arasında bir dostluk havası yaratmıştı. Kafkas şifli ile sünnileri arasındaki sürtüşme burada sona erdi denilebilir. Toplantıda alınan kararlar daha sonra Rusça olarak da bastırılmıştır.

15 Ağustos 1905 kararları:

Nijni Novgorod'da Oka nehri üzerinde "Gustav Struve" vapurunda, imparatorluğun çeşitli vilayet ve bölgelerinden gelen, içlerinde her sınıftan temsilciler bulunan Müslümanlar, devletin ve kendilerinin durumlarını içine alan bütün meseleleri müzakere ederek, aşağıdaki kararları ittifakla almış bulunmaktadır:

1. Bugünkü hayat şartları umum Rusya Müslümanlarının siyasî, içtimai ve kültürel işlerinde birleşmelerini gerektirmektedir.

2. Rusya Müslümanları bu maksatlarına erişmek hususunda Rus terakkiperverleriyle (ilericileri) aynı fikirde olup, halkın oyuyla seçilen vekillerin devleti yönetme, kanunları hazırlama ile yetkili kılınması esasına dayanan "hukuk" nizamını tesis etmek yolunda faaliyette bulunacaklardır.

3. Ruslara verilen haklar aynen Rusya Müslümanlarına da verilmezse, ikinci maddede belirtilen maksatlara ulaşmak asla mümkün değildir. Rusya Müslümanları bu kanaatte olup, siyasî, içtimai ve dinî haklarda Ruslarla (aynen)

---

⁷ M. C. Bigi, *ayn. esr.*, s. 174.

tam manada eşit duruma gelmek, halen yürürlükte olan kanunları, hükümet kararlarını, yönetim şekillerini, Rusya Müslümanlarına konulan tahditleri, istisnaları ortadan kaldırmak yolunda meşru maksatlarına ne şekilde olursa olsun erişmeğe çalışacaklardır.

4. Rusya Müslümanları faaliyetlerinde devletin şimdiki ve gelecekteki ihtiyaçlarına göre istikamet vereceklerdir. Müslümanlar kendilerini devletle olacak değişikliklere, yeni şartlara, hayat tarzına uygun bir şekilde hazırlamak için itina göstereceklerdir. Buna göre her yerde ve kendi ihtiyaçlarına uygun her çeşit okul kurarak; kitap, gazete, dergi neşrederek; kütüphane, kıraathane (okuma odası) açarak, halktan toplanan ianelerle halkı bugünkü asfî şartlara göre yetiştirmeğe çalışacaklardır.

5. Bu dört maddede zikredilen maksatlara ulaşmayı kolaylaştırmak için, Müslümanların belli zamanlarda toplanacak kongreleri tarafından verilecek talimata göre hareket edecek mahallî "meclisleri" teşkil edilecektir⁸.

Bu kongrede bütün Rusya Müslümanlarının bir "ittifak" kurmaları esasî kabul edilmiş; fakat bunun henüz bir siyasî parti mahiyeti alması kararlaştırılmış değildi. Buna rağmen birlik fikrinin doğmuş olması kongreyi düzenleyenlere Rusya Müslümanlarının geleceği bakımından büyük cesaret verdiği muhakkaktı. Rusya'nın çeşitli bölgelerinden gelmiş olan vekiller 20 Ağustos'ta döndüler.

Abdürreşid İbrahim, Petersburg'a gelince Müslümanlar arasında "ittifak" kurmanın zaruretiyi açıklamak maksadıyla *Biniçyüz Senelik Nazar* adlı bir eser hazırladı (Bu eser sansürün gadrinden kurtulan ilk Türkçe eserdir). Rusya'da Ekim ayında huzursuzluk artmış, çar hükümeti ihtilalci hareketin baskısı ile 17 (30) Ekim Manifestosunu ilân etmek ve halka birtakım hürriyetler tanımak zorunda kalmıştı. Bakü taraflarında Ermeni-Türk çatışmalarının başladığı tarihlerde Ali Merdan Topçubaşı ile Ahmed Ağa(yev) Petersburg'a geldiler ve Abdürreşid İbrahim ile birlikte kurulacak "Müslüman İttifakı", kısaca "İttifak"ın nizamname ve (siyasî) programını kaleme aldılar. O sıralarda Rusya'da henüz herhangi bir siyasî parti mevcut değildi⁹. Ancak, Ekim manifestosunun yayınlanmasıyla birlikte siyasî partiler adeta mantar gibi fişkırmış, Rusya'da 11 büyük parti faaliyete geçmişti¹⁰. Yeni partilerin ortaya çıkması çeşitli Müslüman

⁸ *Ayn. esr.*, s. 177.

⁹ *Ayn. esr.*, s. 178.

¹⁰ *Ayn. esr.*, s. 179.

Rusya'da belli başlı siyasî partiler:

1. Sosyal Demokratlar (Rusya Sosyal Demokrat İşçiler Partisi) (RSDRP)
2. Sosyal Revolüsyonerler (ihtilalciler) (Es-Er)
3. Radikaller
4. Hür fikirliler
5. Konstitüsyonelist (anayasacı) Demokratlar (Kadet)
6. İlmli ilericiler

topluluklarının (şubelerin) birbirlerinden farklı tercihlerde bulunmasına ve kendi birliklerini kurma hakkında gereği kadar faaliyet gösterememelerine sebep oldu. "İttifak"ın Kazan şubesi, Kadetleri tercih etti. "Kadet" programı tercüme edilerek *Kazan Muhbiri* gazetesinde yayımlandı. Orenburg grubu da aynı fikre katıldı. Bu durum karşısında Aziz Dultuş(in) "Pravovoy Poryadok (Hukukî Nizam) partisinin, Abdürreşid İbrahim ise "Kadet" partisinin ileri gelenleriyle görüşmeler yaptılar. Daha sonra bilhassa Abdürreşid İbrahim'in *Ülfet* gazetesinde yazdığı makaleler, Müslümanlar arasında genel bir toplantı yapma fikrini yaydı. İsmail Gaspıralı da *Tercüman*'da yapılacak kongrede görüşülmesi gerekli meseleler hakkında tekliflerde bulunuyordu. Aralık (1905) ayı "Bütün Rusya Müslümanları Kongresi" haberleri ile çalkalandı. *Kazan Muhbiri* gazetesinin 10. sayısında "Orenburg Müslümanları Kadet'lerin programlarına meylederler; umum Müslümanların içtimai için Petersburg'u uygun görürler" mealinde bir telgraf metni basıldı.

Rusya Müslümanlarının İkinci Toplantısı (13-23 Ocak 1906):

Nijni Novgorod'da 15 Ağustos 1905'te Oka nehri üzerinde Gustav Struve gemisinde gayri resmi olarak toplanan kongrede, müteakip kongrenin süratle yapılmasına karar verilmiş ve kongreyi düzenleme işi gayri resmi siyasî parti hüviyetinde olan "Müslüman İttifakı" veya kısaca "İttifak"ın Kazan şubesine bırakılmıştı. Kazan komitesinin en faal üyesi olan Yusuf Akçura, hemen bu hazırlıklara girişti ve kongrenin 15 Ocak 1906'da Petersburg'ta yapılacağını ilgililere bildirdi. Bu sıralarda Rusya'da yukarıda da gördüğümüz üzere önemli siyasî gelişmeler olmuş, çar hükümeti 17 (30) Ekim (1905) manifestosunu yayınlamak ve birtakım hürriyetler tanımak zorunda kalmış, Rusya'da meşrutî bir idarenin kurulacağı ve "Duma"nın toplantıya çağrılacağı ilân edilmişti¹¹.

13 Ocak (1906)'da Petersburg'a Müslümanların her taraftan vekilleri gelmeğe başladı¹². 14 Ocak akşamı Damolla Carullah Bigi ve Yusuf Akçura bütün vekillerin şerefine büyük bir ziyafet verdiler. Ziyafete yüzden fazla kişi katıldı. Kazaklar davet edildikleri halde General Cengiz'in kışkırtmalarıyla davete katılmamışlardı. Bunun üzerine Abdürreşid İbrahim ile Ahmet Faiz, Kazak

---

7. Millî ekonomi

8. İlericiler Birliği

9. 17 Ekim Birliği

10. Hukuk Nizamı (Pravovoy poryadok)

11. Monarşistler.

¹¹ A. N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 137.

¹² Petersburg'a gelen Türk vekillerinin adları ve bağlı buldukları vilayetler *Ülfet* gazetesinin 6. sayısında basılmıştır.

vekillerinin kaldığı yere giderek yalvara yakara bir Kazak imamının meclise katılmasını sağladılar¹³. 17 Ocak'ta Kırım müftüsü Adil Giray Mirza Karaşay(ski), Kadı Asker Hacı Ömer v.b. Petersburg'a geldiler. Resmi toplantı bir türlü yapılamıyordu. Gereken izin alınamamıştı. Muhtemelen Müslümanların arasındaki otoritesini kaybetmek istemeyen, Müslümanların kendisini çignemelerini hazmedemeyen Orenburg Ruhanî İdaresi reisi Müftü Bayezid(ov)'un engellemesi yüzünden Müslümanlara toplantı izni verilmemişti. Müftü Âdil Giray, Mirza Karaşay(ski), Damolla Âlimcan Barudî, Ali Merdan Topçubaşı, Ahmed Mirza Müftüzade'den kurulu bir heyet içişleri bakanlığından toplantı izni almak için tekrar teşebbüse geçtilerse de, bakanlıkta kabul edilmediler. Buna karşılık o esnada Kazak ileri gelenlerinden (ve asillerinden) Cengiz-Han hemen bakan tarafından huzura alındı. Cengiz-Han "Bana bin ruble verirlerse kendilerine gereken müsaadeyi alırım" diye haber yollamışsa da, sonradan bu iş suya düştü. Yüzden fazla delege Petersburg'da iki hafta kadar kaldılar ve bu süre içinde gayri resmi olarak dört-beş defa bir araya geldiler. Hatta zenginlerden Hasan Habibullah'ın evinde 20 kadar delege toplanmıştı. Bu toplantılarda Ali Merdan Topçubaşı'nın Rusça olarak hazırlanmış olduğu "İttifak" nizamname (23 madde) ve program (79 madde) projeleri okunarak, müzakere edildi.¹⁴ 22 Ocak'ta Petersburg gazetelerinde "her türlü toplantıya izin var" diye haber çıkınca Müslüman vekilleri tekrar Hasan Habibullah'ın evinde toplandılar. Toplantıya bir müddet Gaspıralı başkanlık etti (Abdürreşid İbrahim, hürmeten o vazifeyi ona bırakmıştı). Daha sonra reislik Ali Merdan Topçubaşı'ya verildi. İsmail Gaspıralı'nın "Bu ancak bir toplantıdır, kongre olamaz" demesi itirazlara yol açtı. Abdürreşid İbrahim'in nutkundan sonra, sözü Bakü vekili doktor Kara Bek aldı. O, organizasyonun kötülüğünden şikayet ederek, kendisi ile birlikte gelen Dr. Ahund(ov)'un da "İttifak" programı hakkında haberi olmadığını belirtti. Bunun üzerine 15 Ağustos (1905)'ta Oka nehri üzerinde gezintide yapılan toplantıda tespit edilen "İttifak" nizamnamesi okundu. Daha sonra Petersburg'taki Türk öğrencilerinin itirazlarını ihtiva eden uzun bir dilekçe okunarak, toplantı gece saat bir sularında ertesi güne bırakıldı. 23 Ocak'ta Muhammed Âlim Maksud'un evinde 50'den fazla delege bir araya geldi. Önce İsmail Gaspıralı'nın bir gün önceki toplantıda itiraza sebep olan sözlerinden dolayı özür beyan etmesinden sonra *Burhan-ı Terakki* gazetesinin muhabiri Mustafa Lütfü Şirvanî

¹³ Toplantıya katılan Kazak imamı hazır bulunanlara ağılaya-ağılaya şöyle demişti: Biz hiçbir zaman şu hanzadelerin (Rusların ve asillerin) zulmünden kurtulamadık. Şimdi de dinimizden mahrum olmayalım diye uğraşıyoruz. Petersburg'a geldiğimizde Çingiz adlı beyimiz ve başkaları "Nogaylara (Tatarlara) katılmayın" diye biz zavallıları korkutarak, hemen geri dönmemizi talep ediyorlar".

¹⁴ Petersburg'ta Müslümanların toplantıları hakkında *Petersburgski Vedomstvo* (Sayı: 15) ve *Novoye Vremya* (10719. sayı) gazetelerinde yazılar çıkmıştır.

vaaz nevîinden bir konuşma yaptı¹⁵. Toplantıda bulunan herkes *Kur'an-ı Kerim*'e el basarak Rusya Müslümanlarının "ittifakı" için çalışacaklarına dair and içtiler ve "Müslüman İttifak"ı, kısaca "İttifak" nizamnamesi oybirliğiyle kabul edildi¹⁶. Buna göre resmen "Rusya Müslümanlarının ittifakı" adını almış olan teşkilâtın bir merkez komitesi olacak ve bütün Rusya 16 bölgeye bölünecekti¹⁷. Her bölgede mahallî "meclisler" teşkil edilecek, meclis üyeleri o bölgede toplanan kongre tarafından seçilecekti. Her bölge meclisi "Genel Kongre"ye faaliyet raporu verecekti. Her yılın 15 Ağustos'unda 16 merkezden birinde "Genel Kongre" yapılacaktı.

Ancak maddî imkanın sağlanmamış olması bölge meclislerinin çalışmalarına imkan bırakmıyordu. Yalnız, Kazan Komitesi bura zenginlerinin yardımları sayesinde faaliyetlerini sürdürebildi (İttifak nizamnamesi 23 Ocak'ta kabul edilmiş olmasına rağmen 16-21 Ağustos 1906'da Nijni Novgorod'ta yapılan üçüncü Müslüman kongresinde tekrar gözden geçirilmişti). 23 Ocak toplantısında "İttifak" nizamnamesi kabul edildikten sonra "Devlet Duması" ve danışma meclisine Müslüman temsilcilerini seçirme meselesi görüşüldü. Neticede Rus hükümetinden Müslümanların sayısı oranında Duma'ya milletvekili sokmak için müracaat etme kararı verildi. Toplantıda Rus siyasî partileriyle işbirliği meseleleri de görüşüldü. Bazıları Kadet'lerle işbirliği fikrini savundular. Ancak bazı bölgelerde Kadet'lerle işbirliği yapılması uygun görüldü. Türk-Tatar talebeleri adına konuşan Fatih Emirhan (aş. bkz.) Rusya Müslümanları arasında ilim ve maarif, basın-yayın, mektep-medrese ıslahatı meselelerinin müzakeresi gerektiğini söyledi. *Burhan-ı Terakki* gazetesinin muhabiri Mustafa Lütfü Şirvanî dinî idarelerin ıslahı meselesi hakkında konuştu. 5 saat süren toplantıda

¹⁵ Geniş bilgi için bkz., *Ülfet* gazetesi, Sayı: 9.

¹⁶ M. C. Bigi, *ayn. esr.*, s. 205-217.

¹⁷ Rusya Müslümanlarının 16 bölgesi :

1. Kafkasya b. : Merkezi Bakü
2. Kırım b. : Merkezi Simferopol (Akmescit)
3. Petersburg-Moskova b. : Merkezi Petersburg
4. Litvanya b. : Merkezi Minsk
5. Aşağı Volga (Astırhan) b. : Merkezi Astırhan
6. Yukarı Volga b. : Merkezi Kazan
7. Ufa b. : Merkezi Ufa
8. Orenburg b. : Merkezi Orenburg
9. Sibir b. : Merkezi Irkutsk
10. Türkistan b. : Merkezi Taşkent
11. Dala (Bozkır-Kazakistan) b.: Merkezi Uralsk (Cayik)
12. Omsk b. : Merkezi Omsk
13. Semipalat b. : Merkezi Semipalatinsk
14. Yedi Su b. : Merkezi Alma Ata
15. Akımolla b. : Merkezi Petropavlosk (Kızılyar)
16. Zakaspi (Hazar-ötesi) b. : Merkezi Aşkabad.

bütün meselelerin üçüncü toplantıda incelenmesine karar verilerek, Âlimcan Barudî'nin duası ile kapandı¹⁸. Toplantının kararları Rusça bir dilekçeyle hükümete bildirildi¹⁹.

Rusya Müslümanlarının Üçüncü Toplantısı (16-21 Ağustos 1906):

"İttifakın üçüncü toplantısı" diye de anılan Rusya Müslümanlarının bu kongresi Nijni Novgorod'ta (Mekerce panayırında) yapıldı. Daha önceki gene Nijni Novgorod'ta (Oka Nehri üzerinde gezinti esnasında) ve Petersburg'ta yapılan toplantılar, resmî Rus makamlarından izin alınmadan gizli yapılmıştı. 3. Kongre, umum Rusya Müslümanlarının ilk alenî toplantıları olmak yönünden ehemmiyeti haizdir. III. Kongrenin yapıldığı tarihlerde Rusya İmparatorluğu'nda mühim değişiklikler olmuş, I. Duma toplanmış (10 Mayıs 1906), fakat aşırı talepler yüzünden dağıtılmıştı (21 Temmuz). Devlet Duması'ndaki Müslüman fraksiyonu yapılacak kendi kongreleri için hükümetten müsaade alma vazifesini I. Duma azası Mirza Seyid Gerey Alk(in)'e vermişti. Alk(in) içişleri bakanlığından gerekli izni almağa muvaffak olamayınca, Kadı Abdürreşid İbrahim, Âlim Maksud(ov) ve Lütfullah İshak(ov) bu işi üstlerine aldılar. Asıl maksatlarını belirttikleri takdirde izin alamayacaklarını anlayan bu üç zat, içişleri bakanlığını ikna edebilecek bir formül altında hazırlanmış bir dilekçeyi Âlim Maksud(ov) imzası ile yolladılar²⁰. Bu taktik ile içişleri bakanlığından toplantının yapılması

¹⁸ M. C. Bigi, *ayn. esr.*, s. 219.

¹⁹ Bu II. toplantıda alınan ve ilân edilen karar sureti şudur (Rusça aslından tercüme edilmiştir):

KARAR

"II. Bütün Rusya Müslümanları (Petersburg) Kongresi, Rusya'nın çeşitli şehir ve bölgelerinde yaşayan Müslümanlar 15-23 Ocak tarihleri arasındaki ikinci Müslüman kongresinde (aşağıdaki) kararları aldılar:

Geçen yıl ilân edilen İmparator Hazretlerinin 17 Ekim beyannamesi ve 12 Aralık tarihli fermanına binaen Müslümanlar, Rusya İmparatorluğunun başkentinde, İmparator Hazretlerinin, Yüce hükümetin, Rus toplumu ve basınının önünde Müslümanların dinî ihtiyaçlarını tespit ile ilgili meseleleri halletme ve Devlet Duması seçimleri hakkında fikirlerini açıklamaya karar vermişlerdir. Rusya'nın çeşitli sosyal grupları, hükümetten izin alarak yaptıkları kendi kurultaylarında kendi fikirlerini bildirdiler. Fakat, biz (Müslümanlar), kanunî hakkımıza diğer vatandaşlar gibi, kurultay yapmak için hükümete müracaat ettikse de maalesef ricamız bugüne kadar neficesiz (cevapsız) kaldı. Hükümetin bu haksız davranışı karşısında biz Müslümanlar 13-22 Ocak tarihlerinde düzenlenen mecliste (toplantı) bir nizamname (tüzük) hazırladık. Buna göre, Devlet Duması seçimlerine çok az bir zaman kaldığından bütün Rusya Müslümanları "Konstitüsyon Demokrat (Meşrutiyetçi Demokrat) Partisi" ile işbirliği yaparak, bu parti çevresinde seçilmeye katılacaklardır. Bunun dışında Rusya Müslümanları Duma seçimlerine kendi nüfusları nispetinde üyenin seçilmesinin sağlanması gerektiğine dair kararlarını gerçekleştirmek için imkan verilmesini talep etmektedirler".

²⁰ İçişleri Bakanlığı'na toplantı izni verilmesi için müracaat dilekçesinde şunlar yazılı idi : "...Rusya mutlakiyetinin (otokrasi) en sadık bendeleri olan biz Rusya Müslümanları, panislamizm (İslam Birliği) fikrinin ve halkın geleceğini tehlikeye sokan sosyalizm, anarşizm gibi yıkıcı düşüncelerin geniş halk kitlesine nüfuz etmesinden endişe ederek ve bu fikirlerin İslamiyet'in kurallarına da aykırı olduğunu göz önüne alarak, bu nevi akımlarla mücadeleyle karar verdik. Rusya Müslümanı dıştan gelen yeni fikirlerden uzaktır.

için izin sağlandı²¹. Ancak uygulanan taktik Müslümanlar kongresine adeta gericiler toplantısı süsü verdiğiinden, "İttifak"ın ileri gelenleri arasında asabiyet ve öfke uyandırmış ve İsmail Gaspıralı, Mirza Seyid Gerey Alk(in), Ali Merdan Topçubaşı ve diğer liberal görüşlü kimseler böyle bir kongreye katılmak istemediklerini dahi bildirmişlerdi. Ancak Abdürreşid İbrahim'in kongre önündeki açıklamaları ile durum aydınlandı. Bu tepki Müslüman kongre üyelerinin ileri görüşlü ve liberal kimseler olduğunun ispatıdır.

16 Ağustos 1906'da açılan Rusya Müslümanlarının III. Kongresi resmî izne dayandığı için önceki iki toplantıya nazaran hayli kalabalıktı. Toplantıyı bir hayli Türk ve Rus gazetelerinin muhabirleri de takip etmişti²². Kongrenin başkanlığına da Ali Merdan Topçubaşı getirildi. Kongreye yollanan tebrik telgrafları okunduktan ve bazılarına cevap yollanması kararlaştırıldıktan sonra gündem üzerinde münakaşalar başladı²³. Abdürreşid İbrahim tarafından

---

Biz, Çar'ımız ve tahtına, atalarımız gibi, panislamizm gibi fikirlerin yayılmasına karşı aşağıdaki hususları görüşmek üzere bir toplantı yapabilmemiz için müsaadelerinizi rica ediyoruz:

1. Basında şeriata aykırı çıkan görüşlerle mücadele;
2. Molla, müftü ve şeyhülislamın halk tarafından seçilmesi ve din adamlarının malî durumunun islahı;
3. Mektep ve medreselerin mollaların elinden alınarak, halkın idaresine verilmesi ve islah edilmesi;
4. Din adamlarının maddî durumlarının düzeltilmesi için yapılacak teberrular ve vakıflar meselesi.

²¹ A. Arşaruni-H. Gabudillin, *Oçerki Pan-islamizma i Pan-tyurkizma v Rossi* (Rusya'da Panislamizm ve Pantürkizm ile İlgili Deneme), Moskova 1931, s. 29.

²² Rusya Müslümanlarının III. kongresini takip eden gazete ve mecmualar:

Türk Basını:

1. *Vatan Hadimi* (Karasubazar-Kırım)
2. *İrşad* (Bakü)
3. *Nur* (St. Petersburg)
4. *Tang Yıldızı* (Kazan)
5. *Ülfet* (St. Petersburg)
6. *Beyan ul-Hak* (Kazan)
7. *Tercitman* (Akmescit-Kırım)
8. *Yıldız* (Kazan)
9. *Hayat* (Bakü)
10. *Azat Halk* (Kazan)
11. *Vakit* (Orenburg) v.b.

Rus Basını:

1. *Reç*
2. *Baku*
3. *Put*
4. *Orenburgskii Kray*
5. *Volgar*
6. *Nijegorodskii Listok* v.b.

²³ Kendilerine cevap yollanmasına karar verilen şahıslar:

Kafkas-ötesi müftüsü Hüseyin Gabid(ov)

Troitsk'de işan ve müderris Zeynullah Resul(ev)

Umum Kafkas Öğretmenleri Kongresi Başkanı Hasanbek Melik(ov)

Kıçat cemiyeti mümessili doktor Selim Bek(ov)

Geniş bilgi için bkz.. A. N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 139 v.d.

hazırlanmış olan gündeme, hükümetten alınan izne istinaden, siyasî mahiyette herhangi bir madde konulmamıştı. "İttifak"ın önderleri ise sırf kültür meseleleri ile uğraşmaktan ziyade Müslümanları siyasî bir teşkilâta toplamayı arzuluyorlardı. Bu hususta Yusuf Akçura ve İsmail Gaspıralı uzun bir konuşma yaptılar. Sonra Hâdi Atlas(ov) (II. Duma azası-molla) Petersburg toplantısında kabul edilmiş olan "İttifak"ın program ve nizamnamesini XX. y.y.'ın şartlarına göre hazırlanmamış diye tenkit etti. Sırtlan(ov) (II. Duma azası-Ufa valî yardımcısı) Petersburg toplantısında da bulunduğunu ve "İttifak" programının orada bulunan çeşitli Türk boylarının vekilleri tarafından kabul edildiğini belirtmekle birlikte, programı tenkit etti ise de, herhangi yeni bir teklifte bulunmadı. O devirde "sol görüşte" olan Ayaz İshakî (İdilli) "İttifak"ın programı zenginler tarafından hazırlandı diyerek tenkit ettikten sonra, Müslümanların her "sınıfı" için ayrı bir parti kurulması fikrini ileri sürdü. Abdürreşid İbrahim ise Rusya'daki 20 milyon Müslümanı değil, yeryüzündeki 300 milyon Müslümanı birleştirmek gerektiği fikrini savundu. Yusuf Akçura da "İttifak"ın gayesinin bütün Müslümanları değil, ancak Rusya Müslümanlarının büyük çoğunluğunu toplayarak siyasî bir parti kurmak olduğunu belirtiyordu. Yusuf Akçura, Bulgar Müslümanlarının kendi politik partilerini kurarak, dinî ve millî menfaatlerini savunmalarını misal olarak vermekte, aynı şekilde Avusturya'da Leh ve Çeklerin milliyetçi temele dayanarak, siyasî partiler kurduklarını söylemekte idi²⁴.

Herşeye rağmen kongrenin müzakere ettiği meseleler arasında en mühimi yine eğitim meselesi idi. İlerlemenin, uyanmanın eğitimle kabil olacağına kanaat getiren kongre bu meseleyi inceden inceye incelemek için 15 kişilik bir komisyon kurdu. Kazanlı öğretmen-molla Abdullah Apanay(ev) başkanlığındaki bu komisyon Rusya Müslümanlarının maarif hayatını ilgilendiren bir rapor hazırladı. Bir nevî kültür politikası mahiyetindeki rapor kongrenin 18 ve 19 Ağustos tarihlerindeki oturumlarında müzakere ve kabul edildi. Buna göre, Rusya Müslümanlarının eğitim sistemi her bölgede aynı olacak, mahallî şive ile birlikte Türkleri birleştirici edebî Türkçe (Türkiye Türkçesi) okutulup, öğretilecektir²⁵.

---

24 A. Arşaruni-H. Gabidullin, *ayn. esr.*, s. 29 v.d.

25 Kongrede kabul edilen eğitim raporu:

1. Bütün köylerde Müslüman çocukların ilk tahsillerini yapabilmelerini sağlayan okullar açılacaktır.
2. Müslümanların çok sayıda yaşadıkları yerlerde iki sınıflı ortaokullar açılacaktır.
3. Okullarda eğitim anadilinde olup, Arapça alfabe kullanılır. Rus dili eğitimi ilkokullarda mecburi değildir, ancak ortaokullarda ders programına alınmalıdır.
4. İlkokula alınacak çocuklar sekiz yaşından aşağı olmamalıdır.
5. İlk ve ortaokullarda tedrisat 4 yıl olup, ders yılı köylerde 1 Ekim'den 15 Nisan'a, şehirlerde 1 Eylül'den 15 Mayıs'a kadar sürer.
6. Ortaokullara ancak ilkokulu bitirenler alınacaktır.
7. Müslüman çocukların eğitimleri, imkan dahilinde her yerde aynı programa göre yapılacaktır.

Rusya Müslümanlarının III. Kongreleri toplanmadan önce Rusya Eğitim Bakanlığı "Rus olmayan milletlerin (gayri Rus) eğitimi ile ilgili bir layiha hazırlamıştı. "31 Mart (1906) Kuralları" diye bilinen bu layiha 26 Mart 1870 tarihli Orenburg Ruhanî İdaresi'ne tabi mektep ve medreselere ait tedbirleri harf fermanın genişletilmiş bir şekli olup, Müslüman çocuklarını Ruslaştırmayı göz önünde bulunduruyordu. 31 Mart 1906'da eğitim bakanı tarafından ilân edilen 37 maddelik "kural" o sene Haziran-Temmuz aylarında müfettişlere ve bütün vilayetlerdeki öğretmenlere yollandı. "31 Mart Kuralları"nda en mühim madde transkripsiyonla ilgili olanı, yani gayri-Rus milletlerin kendi dillerini Rus

8. Okullarda uygulanacak tek bir programın tespiti gayesiyle Mayıs 1907'de Rusya'nın muhtelif şehirlerinde, mesela Kazan, Petropavlosk (Kızılyar), Taşkent, Tiflis, Bahçesaray v.b. kongreler düzenlenmelidir.
9. Ağustos 1907'de Kazan'dan bütün Rusya Müslümanları öğretmenleri delegelerinin bir kongresi düzenlenecektir. Burada Mayıs sonunda çeşitli şehirlerde yapılan kongrelerin kabul ettikleri programları birleştirme işi yapılacak ve "Bütün Rusya Öğretmenler Birliği"ni kurma meselesi görüşülecektir.
10. Okullarda sağlık kurallarına ehemmiyet verilecektir.
11. Okulların tanzim ve tamiri için gerekli masraflar devlet, zemstvo ve belediyeler tarafından yapılacak; bu iş ilkokul mecburiyetinin kabulünden sonra veya önce gecikmesiz tatbik edilecektir.
12. Her Müslüman erkek ve kız çocuğu için ilkokul eğitimi mecburî olacaktır.
13. Okulların yönetimi ve teftişi Müslümanların elinde olacaktır.
14. Mektepler yerli ahali tarafından seçilen bir heyetin gözetimi altında olacaktır.
15. Öğretmenler yerli halkın gizli oyları ile seçilecektir.
16. Öğretmen okullarının ihtiyacı karşılayacak sayıda öğretmen yetiştirmelerine kadar bazı okullarda eğitim usulünü öğretecek ve eğitimcileri yetiştirecek iki sınıflı kurslar açılacaktır.
17. Kazan, Bakü, Bahçesaray gibi şehirlerde erkek ve kız öğretmen okulları açılacaktır.
18. Müslüman okullarının öğretmenleri ve talebeleri, askerlik görevi ve başka hususlarda Rus meslektaşları ile aynı haklardan faydalanırlar.
19. Şehirlerde Rus lisesinde tahsil görenlere ana dili ve edebiyatı öğretilir.
20. Okullarda okutulacak kitaplara ve en iyi eserlere verilecek mükafatları tespit için "Bütün Rusya Müslümanları Kongresi"nde bir komisyon kurulacaktır.
21. Rus dilinde eğitim yapan öğretmen okullarında din öğretimi ve ana dili dersler daha esaslı yapılmalıdır.
22. Müslüman çocukların okudukları Rus okullarının pedagoji ve mütevelli heyetlerine Müslümanlar da üye seçilir.
23. Medreselerde (Yüksek okullar) eğitim ve maddî imkanların geliştirilmesi, programlara fen derslerinin de konulması gerekmektedir.
24. Dinî bir müessesese olan medreselerin gözetimi ıslah edilmiş ruhanî müesseselere devredilmelidir.
25. Medreselerin program ve talimatları yüksek dinî müesseseler tarafından teşkil edilen heyetler tarafından hazırlanırlar.
26. Medrese talebeleri (Rus) ortaokul talebeleri ile eşit hukuka sahiptirler.
27. Medresede müderris olanların, mahallelerdeki imamlık sıfatından ayrı tutulmaları sadece imam ve hatip sınıflarını haiz olanların müderrislik yapmaları lazımdır.
28. Medreseler, halk tarafından seçilen imam ve mütevellilerin gözetimi altında olacaktır.
29. Müderrislik hakkını almak için a) seçilmiş olmak; b) imtihan vermiş olmak; c) dinî meclis tarafından tasdik edilmiş olmak gerekmektedir.
30. Edebî Türk dilinin (Türkiye Türkçesinin) öğretimine bilhassa ehemmiyet verilecektir. Bu ders Müslüman talebeleri için ortaokullarda (iki ve üç sınıflı) mecburî olup imkan olan yerlerde ilkokullarda da okutulmalıdır.
31. Medreselerin masrafları vakıflardan ve talebelerden alınan ücret ile karşılanırlar.
32. Medreselerde mümkün olduğu nisbette çok okuma odası açılmalıdır.

harfleriyle yazmalarını getiren madde idi. Papaz İlminski tarafından ileri sürülen bu fikir bir kanun maddesine sokulmuş, Sovyet ihtilalinden sonra da (1940'larda) tam manasıyla yürürlüğe konulmuştu. Yani Türk boylarına Rus (Kril) harflerini kullanma mecburiyeti Rusya İmparatorluğu devrinde atılmış bir fikirdir. Tabii ki şu 37 maddeden ibaret "31 Mart Kuralları" Müslümanlar arasında haklı tepkiye sebep olmuştu²⁶. Tenkitler ise şu mealde idi :

1. Hükümet Rusya Müslümanlarına Kalmuk, Çuvaş, Çeremiş v.b. dinden, mektepten, millî alfabeden ve edebiyattan yoksun zannediyor.
2. Rusya Müslümanları yıllarca türlü zahmetlere katlanarak, millî kültürlerini muhafaza etmişlerdir. Onların "kadim" ve "cedid" okulları mevcuttur.
3. Çocuklarımıza ana dillerini öğrenmeleri için Rus harfleri mecburi kılınmak isteniyor. Arap harfleri dizgide zor olmakla beraber yazıda kullanılması çok kolaydır. Alfabemiz, dinimiz ve tarihimiz ile sıkı sıkıya bağlıdır.
4. 34. maddede kitapların kontrolü müfettişlere bırakılmakla, eserlerimizin sansür edilmesi ve hatta yasaklanması yoluna gidilmektedir.
5. Ayrıca dinî ve başka kitapların Rusya'ya sokulması "izne tabidir" denilerek, zaten yetersiz sayıda olan kitaplara tekrar bir sınırlama konulmaktadır.

---

26 "31 Mart Kuralları"nın mühim maddeleri:

2. Yabancıların (gayri Rus milletlerin) ilkokulları - o halkı dil ve âdet yönünden Ruslara yaklaştırmak maksadı ile tesis edilir.
  4. Öğretmenler o halk arasından veya o dili bilen Ruslardan seçilir.
  5. Bir bölgede çeşitli milletler yaşıyorsa, ilkokuldan sonraki eğitim hepsi için Rusça yapılır.
  7. Yabancıların iki yıllık okullarında din, okuma-yazma ve aritmetik dersleri kendi dillerinde okutulur. Ayrıca Rus dili, Rus musiki dersleri verilir. Altı yıllık okullarda ise Rus okullarındaki eğitim programı aynen uygulanır.
  10. Yabancıların okulunda Rusça bilenler veya bilmeyenler için ayrı sınıflar açılır.
  11. Rusça bilmeyenler ilk iki yıl ana dilinden sonra Rusça eğitim görürler. Ana dili ancak tercüme maksadıyla kullanılır.
  13. Yabancı okulların kitapları ana dilinde ve Rus harfleriyle basılır. Kendi millî alfabeleri olanların kitapları ise her iki alfabede basılır.
  17. Ruslarla birlikte karışık şekilde yaşayan milletlerin çocukları Rus okullarına devam ederek ilk yıl kendi dillerinde eğitim görürler; daha sonraki eğitim ise Rusça yapılır.
  20. Din dersleri önce ana dilde daha sonra Rusça okutulur. Fakat bölgenin hususiyetine göre, din eğitimi tamamen ana dilde de yapılabilir.
  21. Kilise şarkıları, Hıristiyanlık nurlarını yabancıların kalplerine yerleştirmekte en güçlü vasıta olduğu için yabancılara kilise şarkıları öğretilir. Kilise şarkıları kilise diliyle veya yerli halkın diliyle öğretilir.
  22. Dua ve ibadet kitapları Rusça veya ana dilde basılır.
  25. Rusça dil eğitimi, o milletin diline aşına Ruslar tarafından yapılır.
  35. Medreselerde yalnız Rusya'da basılan kitapları okutmak için müfettiş müsaadesi gerekir.
  36. Rusça öğretmeyen, geçimini temin edemeyen ve müdürünün yetki belgesi olmayan yabancı din okullarına müsaade verilmez.
- Geniş bilgi için bkz.. M. C. Bigi, *İslahat Esasları*, s. 242-246.

6. 12. maddede "2 yıllık sınıflarda eğitim ana dilde ve Rusça olarak hazırlanmış kitaplardan yaptırılır" denilmektedir. Fakat henüz mevcudu olmayan bu kitapları kimlerin hazırlayacağı meselesi açıklanmamıştır.

7. 26. madde, birkaç asır boyunca Rusya Müslümanlarının şahsî yardımcılarıyla ayakta duran on binlerce mektep ile yüzlerce medreseyi kapatmayı göz önünde bulundurmaktadır.

8. Rusya Müslümanlarının dinî okullarını Müslüman din adamlarının kontrolünden alarak, gayri müslim müfettişlerin kontrolüne bırakmak hatalıdır.

Müslümanlar " 31 Mart kuralları"nı tenkit etmekle yetinmeyip, Başbakan Graf Vitte'ye protesto mektupları ve telgrafları gönderdiler. Huzursuzluk artınca bazı vilayet yöneticileri kendilerine göre tedbirler aldılar. Mesela, Simbirsk Genel Valisi (gubernator) Dubasov Müslümanları teskin için Rusça ilânlar dağıttı. Orenburg müftüsü Muhammedyar Sultan(ov) 3 Aralık 1906'da İçişleri Bakanı Kaufmann'a transkripsiyondan (Rus harflerini kullanmak mecburiyetinden) vazgeçilmesini rica eden bir telgraf yolladı. Kaufmann 28 Aralık'ta 26621 numaralı cevabında: "a) İçişleri Bakanlığı tarafından İslâm mektep ve medreseleri için hazırlanmakta olan genel nizamlar henüz tamamlanmamış olup, hazırlanmaya kadar 31 Mart kurallarının 32., 33., 34. ve 36. maddeleri geçerli değildir; b) 9. madde Müslüman mektep-medreseleri ile ilgili değildir; c) Aslında transkripsiyon mecburiyeti konulmak göz önünde bulundurulmamıştır. Bu madde gayri Rus gençlerin Rusça öğrenmelerini kolaylaştırmayı göz önünde bulundurmaktadır" diyerek bu işi savuşturdu.

Ekim 1906'da 5-10 Müslüman ve 30'dan fazla Rus'tan müteşekkil bir heyet Kaufmann başkanlığında üç defa toplanmışsa da Müslümanları tatmin edecek bir sonuca erişmedi; yeni kurullarda bir değişiklik olmadı; transkripsiyonla ilgili 13. madde uygulanmadı. (Bu heyetteki Ruslar arasında Avstavmov, Elektorov gibi meşhur misyonerler, Pinegin, Baruvnikov, Derevinski gibi muhafazakarlar vardı)²⁷.

Rusya Müslümanlarının III. Kongresinde görüşülen mühim meselelerden biri de "Dinî-ruhanî müesseselerin ıslahı" idi. Bu madde için de bir komisyon kuruldu ve başkanlığını Kazanlı müderris Âlimcan Barudî yaptı. Komisyonun 13 maddeden ibaret raporu 19 Ağustos'ta kongre tarafından müzakere edildi. Raporda Rusya Müslümanlarının dinî müesseselerine ait yürürlükteki kanun ve hükümlerin değiştirilmesi; Rusya'daki müftülerin (Kafkasya'da iki, Ufa, Kırım ve Türkistan'dan birer) halk tarafından serbestçe seçilmesi; bütün Müslüman

²⁷ M. C. Bigi, *Islahat Esasları*, Petrograd 1917, s. 250.

ruhanilerin maaş olarak hukuken Rus papazları ile aynı dereceye getirilmeleri teklif ediliyordu. Ayrıca kongre başkanı Ali Merdan Topçubaşı'nın Kafkasya'daki Sünnilik ve Şifilik gibi mezhep ayrılıklarının teşkilat meselesinde hiç bir rol oynamaması gerektiği hususundaki teklifi de oybirliği ile kabul edildi. Rusya Müslümanları mezhep ayrılıklarının birlik kurmaya mani teşkil etmediğini belirtmiş oldular.

III. Kongrede "İttifak"ın programının müzakeresine başlanırken, Kazan şubesi 6 maddeden ibaret kendi programını okuyarak, buradan programa ilaveler yapılmasını teklif etmişti. Daha sonra Ali Merdan Topçubaşı'nın Rusça teklif ettiği 79 maddeden ibaret "İttifak" programı ile nizamnamesi madde madde okunarak, görüşmeler yapıldı. Müzakereler esnasında kadınların seçme seçilme hakları (18. madde) meselesinde büyük tartışma oldu²⁸. Bilhassa bazı din adamları kadınları aşağılayıcı tabirler kullandıysa da, kadınların seçme seçilme hakları kabul edildi. Muhtariyetle ilgili 33., 34., ve 35. maddeler görüşülürken İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura bu maddeleri gerçekçi bulmayarak, "bu nevi bir muhtariyet İngiltere'de bile yoktur" dediler²⁹. Uzun müzakerelerden sonra, birtakım itirazlara rağmen, Ali Merdan Topçubaşı'nın hazırlamış olduğu "İttifak" programı ufak tadilatla kabul edildi³⁰. Kongrede programın katî ve son şekilde tespiti için 15 kişiden müteşekkil bir merkez komitesi seçildi³¹. Merkez komitesi ayrıca, kendi arasından üç kişi daha seçti ki, bunlar masrafları karşılanmak üzere, daimî olarak Petersburg'ta ikamet edeceklerdi. Bu suretle "İttifak" resmî bir siyasî parti haline getirilecekti. Rusya Müslümanlarının III. Kongresinde alınan kararlarla "İttifak" siyasî bir parti mahiyetinin kazanmıştı. Programı da Rus liberal burjuva aydınlarının partisi olan Kadet (Meşrutiyetçi

28 M. C. Bigi. *ayn. esr.*, s. 224.

29 *Ayn. esr.*, s. 226.

30 *Ayn. esr.*, s. 224.

31 "Müslüman İttifakı" Merkez Komitesi üyeleri (aldıkları oy sırasına göre):

1. Reşid İbrahim (*Ülfet* ve *Tilniz* gazetelerinin sahibi)
2. Yusuf Akçura (*Kazan Muhbiri* gazetesi muhabiri)
3. Seyid Gerye Mırza Alk(in) (*Kazan Muhbiri* sahibi)
4. İsmail Gaspıralı (*Tercüman* gazetesi sahibi)
5. Ali Merdan Topçubaşı (*Kaspi* gazetesi sahibi, Bakü'de avukat)
6. Abdullah Apanay(ev) (Kazan'da molla ve müderris)
7. Âlimcan Ali(yev) Barudî (Kazan'da molla ve müderris)
8. Sadreddin Maksud(ov) (Sadri Maksudî Arsal) (Kazan'da avukat)
9. Sah Haydar Sırtlan(ov) (Zemstvo üyesi, Ufa'dan I. Duma üyesi)
10. Musa Carullah Bigi(yev) (Din alimi Petersburg'tan)
11. Abdullah Nimetull(in) (Bubi) (İsbobinsk medresesi kurucularından, öğretmen)
12. Hadi Maksud(ov) (Kazan'da *Yıldız* gazetesi sahibi)
13. Mustafa Davut(oviç) (Bahçesaray belediye reisi)
14. Sahmerdan Kuşçegul(ov) (Kazak-Kırgız temsilcisi)
15. Selim Gerye Cantur(in) (Zemstvo üyesi, Ufa'dan I. Duma üyesi)

Demokratlar)'lerinkine yakın idi. Kongreye katılan bazı ileri gelenler Kadet'e daha önce girmişler ve hatta Ocak 1906'da bu partiye kaydolun Yusuf Akçura. Parti Merkez Komitesi üyeliğine de seçilmişti³². Kadet partisi de, bazı Müslüman vekillerinin, "parti programına Müslümanlarla ilgili maddeler konduğu takdirde işbirliği olabileceği" hususunu belirtmeleri üzerine, kendi programına birkaç yeni madde ilave etmişti³³. Kısacası Kadet'lerle "İttifak" arasında işbirliğine yol açılmış oluyordu.

16-21 Ağustos 1906 tarihinde yapılan Rusya Müslümanlarının III. kongresine katılanların büyük çoğunluğu ihtilalci karakterde olmayıp, rejimi devirmek gibi bir program da hazırlamadılar. Zaten kabul edilen "İttifak" programı da Rus imparatorluğu içindeki Rusya Müslümanlarına kültürel (medenî) muhtariyet, eşit haklar sağlamayı göz önünde bulunduran masum dilekçelerden ileri gitmiyordu. Bazı kusurlarına rağmen III. Kongre Rusya Müslümanlarının siyasî faaliyetlerinde başarılı bir olay olmuştur denilebilir.

Rusya Müslümanlarının IV. Kurultayı (1914 Haziran):

IV. Rus Duma'sında Rusya Müslümanlarının düşüncelerini öğrenmek lüzumuna kanaat getirildiği için Duma üyelerinin mahallî gazetelere yazılar yazmaları ve Müslümanların toptuca yaşadığı yerlerde incelemeler yapmaları faydalı görülmüştü. Ancak bu temaslar problemlerin derinliğine inilmesine kafi gelmediğinden yeni bir Müslüman kurultayı toplanması fikri ortaya atıldı. Fakat Rus hükümeti kurultayın faaliyet sahasının kısıtlamış, gazetecilerin toplantıya katılmasını yasaklamıştı. Kurultay adeta kapalı kapılar ardında, gizli oturum havasında yapılacaktı.

Kurultay haberi Kazan Tatar basınında halka duyurulmuş; ele alınması gereken konular, bundan önceki kurultaylar tekrar dile getirilmeğe başlanmıştı. III. Kongre (16-23 Ağustos 1906) esnasında alınan kararlar gerçekleştirilememiş, "İttifak" resmî bir siyasî parti olarak tescil ettirilememiş olduğu için bir çok ümitler bağlanan bu kurultayla ilgili olarak *Tercüman* (Bahçesaray), *Yıldız* (Kazan) ve *Vakit* (Orenburg) gazetelerinde mühim yazılar çıkmıştı. *Kıyaş* "Bütün Türk kavimlerinin umumî bir edebî dil, ortak bayram, adetler ve İslam

³² A. N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 145.

³³ "Kadet Partisi" Müslümanları kendi safına çekmek üzere programına aşağıdaki hususları ilave etti :

1. Rusya'da kabul edilen yeni kanunlarda bütün milletlere ve dinlere hürmet edilecektir.
2. Müslüman din adamlarına tam bir muhtariyet verilmelidir.
3. Programın ("Kadet" programının) birinci maddesinde Yahudi ve Lehler için tanınması öngörülen haklar; Tatar, Sart(Özbek) ve (Kırgız;Kazaklar) için de geçerlidir.
4. "Her millet orta ve yüksek tahsilini mümkün olduğu takdirde kendi dilinde görür" denilen 12. maddeden "mümkün olduğu takdirde" sözü çıkarılacaktır.

Geniş bilgi için bkz. A. Arşaruni-H. Gabidullin, *ayn. esr.*, s. 31 v.d.

dini içinde birleşmeleri gerek; Rusya'daki diğer milletlerle eşit haklara sahip vatandaş olmaları icap eder", diye yazmıştı. *Vakit* gazetesi (1914, Sayı: 2) *Kuyuş*'ın ortak edebî dil tezini hararetle desteklemişti³⁴.

Petrograd'da yapılan ve sekiz gün süren toplantıya Duma'nın Müslüman üyeleri, din adamları ve Rusya Müslümanlarının ileri gelenleri katıldı³⁵. Kurultayda dinî konular esas teşkil etmişti. Ufa'lı mebus Ahtem(ov) dinî idare ile ilgili kanunlar hakkında bir konuşma yaptı. Sadrî Maksudî okullar ve Müslüman din adamlarının maddî durumları, Türkistan'lı general S. Yenikey(ev) Türkistan'da Müslüman dinî idaresinin kurulması lüzumunu, Dağıstanlı doktor Muhammed Dalgat Dağıstan için ayrı bir dinî idare gerektiğini belirten konuşmalar yaptılar. Bir molla *Vakit* gazetesinde (1914, Sayı: 1815) kurultayla ilgili olarak şöyle yazıyordu: "... Toplantıya katılanların ancak üçte biri sarıklı, kalanların ise başı açıktı, onları sanki dinî ve millî hislerden mahrum zannederdiniz. Fakat onların dinî idarenin, Müslümanların problemlerini hararetle müdafaa etmelerini duyunca insan fikrini değiştiriyordu..."³⁶ Kurultayda konuşma yapan Ali Merdan Topçubaşı, "Kongrenin bir takım kısıntılar altında toplanmış olması yüzünden herhangi bir talep ileri sürülme ve karara bağlanmanın imkânsız olduğunu" belirttikten sonra, "Biz, milyon defa belirttiğimiz gibi, Rusya Müslümanlarına tam dinî hürriyet verilmesini istiyoruz. Rus hükümetinin Müslüman tebaasını baskı altında tutmasının ve onları "Ruslaştırmak" istemesinin manası yoktur" dedi. Musa Carullah Bigi de, "Kurultayın her şeyden önce dinî meselelerin halline çalışması gerektiğine" işaret ederek, "dinî durum ıslah edilirse, diğer meselelerin de düzeleceğini" belirtti³⁷. Kurultayda Petersburg Üniversitesi'nde tahsilde bulunan Müslüman kızlarının dilekçesi müzakere edildi. Bu dilekçede Müslümanların terakki etmesine mani teşkil eden sebepler belirtildikten sonra, Müslüman kadınlarının eğitim ve nikâh işlerine dikkat edilmesi talep ediliyor, "Nikâhta her iki tarafın rızasının alınması, sağlıklı olduklarını belirten doktor raporu alınması, nikahı kıyacak imamın bu nevî belgeleri talep etme mecburiyeti konulması, kocaya varacak kızın nikâh şartlarını ve zevcin arasındaki hukuk-ı şeriyeyi bilmesi, bilmediği takdirde nikâh esnasında şahitler huzurunda bu hususların izah edilmesi, 13-15 yaşındaki kızların evlendirilmemeleri rica ediliyordu³⁸. Kurultay dinî bir hava almış olmasına rağmen başka hususların, bu meyanda Türk edebî dili meselesinin de müzakere konusu edildiği ve bu mutabakata varıldığı bilinmektedir. Bu

³⁴ A. Arşaruni-H. Gabidullin, *Oçerki Panislamizma i Pantyurkizma v Russii*, s. 46.

³⁵ *Türk Yurdu*, VI, sayı: 11, (1330), s. 2396.

³⁶ A. Arşaruni-H. Gabidullin, *Ayn. esr.*, s. 47.

³⁷ *Ayn. esr.*, s. 48.

³⁸ *Türk Yurdu*, VI, sayı: 11, (1330), s. 2397.

münasebetle o sıralarda Moskova'da çıkan *İl* gazetesinde (1914, sayı: 32) Ayaz İshakî şunları yazmıştı: "İdil boyu Tatarları, Kırım Tatarları, Kırgızlar, Kafkasyalılar, Türkistanlılar, Sünnîler ve Şîfler... hepsinin de ihtiyaçları aynı olan Müslüman kabilelerdir. Dolayısıyla onlar, birbirlerinden ayrı hayat tarzı sürmelerine, birbirleriyle dalaşmalarına rağmen, hepsi de kardeşirler ve birbirlerini kolayca anlayabilirler ve birlikte yaşayabilirler." Bu satırlardan Rusya Türklerinin aydın ve üst tabakasında "Türk Birliği" görüşünün kök salmağa başladığı anlaşılmaktadır³⁹. Rusya Müslümanlarının IV. Kurultayında, Rus hükümetinin kısıtlamaları yüzünden, siyasî meselelere eğilmek pek mümkün olmamıştır. Toplantının daha üç gün uzatılması talebi de resmî makamlarca reddedilince, aşağıdaki tavsiye kararları alınarak toplantıyı kapatmak mecburiyeti hasıl oldu:

1. Hükümet Müslümanların dinî hususiyetlerini nazar-ı itibara alarak, onlara Hıristiyan bayramlarında dükkân kapattırıp, kendi bayramlarında açmayı mecbur etmesin (Kazan'da olduğu gibi).
2. Kafkasya'da 1913 yılında Müslüman dinî idarelerinden alınarak, adli mahkemelere devredilen Müslümanlara ait nüfus kağıtları tekrar dinî idarelere iade edilsin. Çünkü adli mahkemeler bu işle gereği gibi uğraşmıyorlar ve onlardan nüfus kağıdı almak çok zor oluyor.
3. Nikah esnasında evlenecek erkeğin sıhhatli olduğunu gösterir belge aranmalıdır.
4. Müslüman öğretmenler yetiştirmek için özel okullar (darül-muallimin) kurulsun. Bu hususta daha önce de defalarca müracaat edilmişti. Şimdilik mevcut olan medreselerin birinde hususî öğretmen sınıfı açılsın.
5. Türkistan ve Dala (Bozkır) vilayeti "Kırgız (Kazak)" Müslümanlarına da Devlet Duması'na temsilci gönderme hakkı tanınsın.
6. Askerlik görevini yapan Müslümanların dinî işlerini düzenleyen bir nizamname hazırlansın.
7. Kırgız ve Başkurt camilerine ait olacak özel bir mahal, toprak verilsin.
8. *Kur'ân-ı Kerim* ve başka dinî kitapların baskı hakkı dinî idarelere verilsin.
9. Kafkasya Müslümanları resmî yerlere girdiklerinde serpuşlarını çıkarmak zorunda bırakılmasınlar.
10. Yabancı ülkelerde tahsil görenlerin Müslüman mektep ve medreselerinde öğretmenlik ve müderrislik yapmalarına müsaade edilsin.
11. Müslüman talebelerin çok olduğu hükümet (Rus) okullarında İslam kaidelerini öğretmek gayesiyle Müslüman öğretmenler bulunsun.

---

³⁹ A.N. Kurat, "Kazan Türklerinde Medeni Uyanış Devri", s. 155.

12. Kırgızlar (Kazaklar) Orenburg Dinî İdaresi'ne tabi olsunlar.
13. Müslümanlara, kendi vecibelerine göre hayvan kesmeyi men eden nizamname kaldırılmsın (Bu hususta kurultaya 500'den fazla telgraf gelmişti).

Yukarıdaki maddelerin dışında din adamlarının seçimi ve maaşları ile ilgili bir takım tavsiye kararları da alınmıştır. Rus hükümetinin toplantıyı üç gün daha uzatmağa izin vermemesi toplananların canını hayli sıkımişti. Bunun üzerine Ali Merdan Topçubaşı siyasî mahiyette uzun bir kapanış konuşması yaparak: "...M. Cafer(ov) meclise hitaben dedi ki, kaza ve bahtsızlık görmüş sair kavimler ve milletlerin vekilleri de bulunsa idi, şüphesiz onlar da bizimle bir ağızdan konuşurlardı. Hükümet kendisinin uzağı görmeyen siyaseti ile Müslümanları hilafkâr eyledi. Ben ise hükümetin bu irticakârane siyasetini tebrik ediyorum. Çünkü bu sayede ağırlık çeken milletler birleşirler" diyerek Rus hükümetini çok ağır bir dille tenkit etti⁴⁰.

Görüldüğü üzere, IV. Kurultayda da, belki de şartlar müsait olmadığı için, daha çok dinî mahiyette tavsiye kararları alınmış; siyasî mahiyetteki tek bir karar Türkistanlılarla, Kırgız-Kazakların da Duma'ya temsilçi yollayabilmelerinin sağlanmasından ibaret kalmıştır. Zaten kurultayın kararlarının hiç biri amelî bir fayda sağlamadı. Kararlar Duma'nın gündemine alınmadığı gibi herhangi bir bakanlık da bu mevzuları incelemek zahmetine girmedi. Kurultay I. Dünya Savaşı'nın çıkmasından kısa bir zaman sonra toplanmış olup, 2. Rus ihtilaline kadar Müslümanların yaptıkları son toplantı olmuştu. Bazı çevreler Duma'daki Müslüman üyeleri ve toplantıya katılanları vazifelerini yapmaktan aciz kimseler diye değerlendirdiler⁴¹. Fakat yine de Rusya Müslümanlarının ileri gelenlerinin bir araya gelerek fikir teatisinde bulunmaları yönünden kurultay müspet bir adım olmakla beraber, alınan kararlar, Rusya Müslümanlarının dinî eğitim meselesinden ileriye gidemediklerini, siyasî bir fikir olgunluğuna erişemediklerini veya Rusya Müslümanlarının geleceği için açık kesin bir siyasî fikir oluşturamamış olduklarını göstermektedir.

---

40 *Türk Yurdu*, VI, sayı: 11, (1330), s. 2396 v.d.

41 A. N. Kurat, *Ayn. esr.*, s. 156.